

УДК 37.032+37.04

С.Є. Лупаренко

## ПРОБЛЕМА ДИТИНСТВА Й ДИТИНИ В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ О. ЗАПОРОЖЦЯ

*У статті розкрито погляди О. Запорожця на дитинство (як унікальний, самоцінний період, протягом якого особистістю засвоюється суспільний досвід) і дитину, розвиток якої має цілісний характер (тобто психічні процеси особистості (мислення, сприйняття, уяви, емоцій тощо) розвиваються у взаємодії). Визначено періоди дитинства (вік немовля, переддошкільний, дошкільний і молодший шкільний вік), виокремлені О. Запорожцем, а також особливості навчання й виховання дітей на різних вікових етапах.*

**Ключові слова:** дитина, дитинство, цілісність, розвиток, психічні процеси.

*В статье раскрыты взгляды А. Запорожца на детство (как уникальный, самоценный период, на протяжении которого личностью усваивается общественный опыт) и ребенка, развитие которого имеет целостный характер (то есть все психические процессы личности (мышление, восприятие, воображение, эмоции и т.д.) развиваются во взаимодействии). Определены периоды детства (младенческий, преддошкольный, дошкольный и младший школьный возраст), выделенные О. Запорожцем, а также особенности обучения и воспитания детей на разных возрастных этапах.*

**Ключевые слова:** ребенок, детство, целостность, развитие, психические процессы.

*The views of A. Zaporozhets on childhood (as a unique, valuable period) and a child, the development of which has integrated nature (it means that person's all mental processes (thinking, perception, imagination, emotions etc.) develop in cooperation), have been revealed in this article. The periods of childhood (infantile, pre-preschool, preschool and primary school age) which were determined by O. Zaporozhets and the peculiarities of children's education at different stages of age have been characterized.*

**Key words:** child, childhood, integrity, development, mental processes.

**Постановка проблеми.** Сучасною наукою дитинство розглядається як самобутній, унікальний і самоцінний період у житті дитини, протягом якого відбувається її соціалізація та підготовка до життя, розвиток усіх психічних процесів. Важливо зазначити, що цей розвиток має цілісний характер, тобто всі психічні процеси взаємозв'язані та взаємообумовлені.

Одним із перших учених, який висунув ідею цілісного характеру процесу розвитку дитини був Л. Виготський, а учні його наукової школи результатами численних психологічних досліджень підтвердили цю ідею. Одним із цих учнів, який вивчав й аналізував особли-

вості цілісного розвитку дитини (щодо культурно-історичного підходу, започаткованого ще Л. Виготським), був О. Запорожець. Серед заслуг видатного вченого була розробка теорії розвитку дитячого сприйняття шляхом формування й удосконалення перцептивних дій, виокремлення періодів дитинства тощо.

**Аналіз актуальних досліджень.** Аналіз стану наукової розробки досліджуваної проблеми дозволяє дійти висновку про те, що сучасними науковцями досліджуються різні аспекти наукової спадщини О. Запорожця, а саме: питання художнього сприйняття в науковій спадщині О. Запорожця (Д. Арановська-Дубовіс, К. Хоменко), ідеї О. Запорожця про розвиток особистості дошкільника (Є. Заїка, Я. Коломінський, Г. Кравцов, В. Кудрявцев), гуманістичні основи виховання дітей у працях О. Запорожця (М. Піддяков, Н. Тітова), дослідження онтогенезу психіки людини в роботах О. Запорожця (В. Зінченко). Проте питання поглядів О. Запорожця на дитину й дитинство окремо не розглядалося.

Дане дослідження є складовою програми науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

**Мета статті** – розкрити погляди О. Запорожця на дитину й дитинство.

**Виклад основного матеріалу.** Ідея самоцінності дитинства й дитини отримала в роботах О. Запорожця та його наукової школи цікаве змістовне наповнення. Основою наукових, життєвих та особистих інтересів ученого стали дошкільне дитинство, доля дитини, її виховання, формування й розвиток, щасливе дитинство [1]. О. Запорожець надавав виняткового значення періоду дитинства, зазначаючи, що «протягом дитинства засвоюється суспільний досвід, накопичений попередніми поколіннями. Наслідуючи дорослих, вислуховуючи їхні словесні вказівки та пояснення, дитина оволодіває новими знаннями й уміннями, вчиться правильно логічно мислити, а також довільно керувати своєю поведінкою» [2, с. 199]; «протягом дитинства суттєво змінюються взаємостосунки дитини з оточуючими людьми і навколишнім предметним середовищем. Змінюється і характер її діяльності» [2, с. 199]. Окрім того, вчений зазначав, що саме в дитинстві «закладаються основи правильного ставлення до оточуючих, до самого себе, до своєї справи» [2, с. 211], інтенсивно розвиваються здібності, формуються нові потреби й інтереси, риси характеру, визначається спрямованість особистості.

З огляду на це, О. Запорожець прагнув дослідити особливості психічного розвитку дитини, причому вчений наголошував, що розвиток дитини має цілісний характер, і не можна вивчати певні психічні процеси окремо від інших. Водночас важливо зазначити, що він розглядав психічний розвиток як саморозвиток, спонтанне саморозгортання внутрішніх суперечок діяльності дитини (наприклад, протиріччя між фізіологічними і психічними можливостями дитини, які значно зросли, та сформованими раніше видами взаємостосунків з оточуючими людьми і формами діяльності), які є причиною виникнення вікових криз.

О. Запорожець наголошував, що істинні рушійні причини розвитку існують не ззовні процесу розвитку, а всередині нього. На його думку, загальнолюдські й індивідуальні органічні особливості дитини, а також процес їх дозрівання в онтогенезі є необхідними умовами психічного розвитку, і водночас соціальне середовище є джерелом розвитку, резервуаром того суспільно-історичного досвіду, засвоюючи який, дитина стає людиною [1].

Отже, О. Запорожець, стверджуючи, що саме в дитинстві відбувається найінтенсивніший розвиток психіки, здійснив комплексне дослідження онтогенезу психіки дитини (фізіологічних основ психіки, особливостей мислення, мовлення, волі, почуттів, уяви, пам'яті, уваги і сприйняття, діяльності, характеру й темпераменту). Водночас учений зазначав, що фізіологічний і психічний розвиток протягом дитинства не є рівномірним, і виокремив специфіку розвитку всіх психічних процесів на різних вікових етапах дитинства.

Так, О. Запорожем був проведений великий цикл досліджень розвитку дитячого мислення, причому, акцентуючи увагу на цілісності психічних процесів, учений зазначав, що «...ми не можемо розглядати мислення дитини та її розвиток, виділяючи з нього певні операції, окремі прийоми» [1, с. 199]. Доведено, що цей процес базується на практичних узагальненнях, які виникають у дитини при розв'язанні подібних практичних завдань і полягають у переносі способу дії, який сформувався при розв'язанні одного завдання, на інше [1]. Особливу увагу вчений приділяв найбільш характерним для дітей видам мислення – наочно-дієвому і наочно-образному. О. Запорожем вивчалися особливості формування мислення на різних етапах раннього та дошкільного дитинства, закономірності й умови переходу від наочно-дієвого та наочно-образного мислення до словесного, розмірковуючого мислення, можливості формування в дітей узагальнених уявлень про навколишню дійсність. Із подальшим розвитком дитини її мислення набуває відносну самостійність у ви-

гляді дискурсивного мислення. Разом з тим, воно зберігає надзвичайно тісний зв'язок з дією [1].

Важливо зазначити, що вчений надавав великого значення правильному розвитку мислення дітей протягом дитинства, наголошуючи, що «за розвитком мислення дитини, за переходом від безпосереднього сприйняття дійсності до більш глибокого її розуміння лежить розвиток особистості дитини, зміна життєвих відношень дитини, розвиток її діяльності» [1, с. 192]. Водночас саме в дошкільному дитинстві вперше відбувається «поєднання й узгодження окремих суджень між собою, які приводять до найпростіших умовиводів, тобто виникнення думок, відносно незалежних від безпосереднього сприйняття і маніпулювання з предметом» [1, с. 203].

О. Запорожець, розробляючи проблеми розвитку психічних процесів, наголошував на значенні активності суб'єкту в цьому процесі. На думку вченого, саме у практичній діяльності знаходяться генетичні основи мислення та мовлення. Це підтвердилося рядом досліджень інших психологів (В. Аснін, Л. Божович, П. Зінченко та ін.), які зазначали, що мислення вперше виявляє себе як практична дія, і ця практична інтелектуальна дія сприяє утворенню узагальнень; потім у цій же самій розумній дії виявляються перші практичні узагальнення. Це виникнення і застосування поняття у процесі практичної дії було названо переносом.

Одним із основних результатів досліджень О. Запорожця є створення теорії розвитку дитячого сприйняття шляхом формування й удосконалення перцептивних дій. Учений приділяв значну увагу вивченню сприйняття художнього твору, музики, зорового сприйняття предметів, відчуттів, рухів і діяльності та разом зі своїми співробітниками (Д. Арановською, О. Концевою, К. Хоменко та ін.) проводив дослідження дитячого сприйняття на основі казок, байок, дитячих вистав, ілюстрацій до художніх творів. Аналіз формування естетичного сприйняття в дітей дошкільного й молодшого шкільного віку дозволив ученому дійти висновку про наявність у цьому процесі виразних рухів дітей, які виконують функцію «сприяння» героям творів, коли дитина стає немов учасником подій, що відбуваються [1, с. 10]. На основі цього потім формуються більш складні форми емоційного співпереживання й уявної дії в уявній ситуації, які автономізуються від зовнішньої дії. Разом з тим, це сприяння може не лише допомагати зрозумінню (наприклад, казки), але й бути перешкодою (наприклад, для розуміння байки, оскільки для її розуміння потрібна відповідна внутрішня дія).

Виявивши цей феномен, О. Запорожець почав вивчати роль, яку виконують рухи рук у процесі дотикового сприйняття форми предметів. У своїх працях учений розкрив активний, діяльний характер процесів сприйняття форми, виявив різні способи створення образу, довів необхідність самостійної дії дитини з предметом і недостатність пасивного переміщення руки по контуру предмета чи фігури для формування повноцінного образу. З огляду на це, сприйняття дитини, на думку вченого, полягає в послідовному оволодінні все більш складними перцептивними діями, а розвиток сприйняття визначається загальним розвитком практичної діяльності дитини. Так, у дитини перших місяців життя сприйняття характеризується розпізнанням старих і нових об'єктів, які відрізняються один від одного за розмірами, кольором, формою тощо. Починаючи з 3 – 4 місяців, у дитини формуються найпростіші практичні дії, пов'язані із хватанням предметів, маніпулюванням ними, пересуванням у просторі, що впливає на розвиток сприйняття форми й розміру предмета. Пізніше, починаючи з другого року життя, дитина під впливом дорослих починає оволодівати найпростішими знаряддями, впливає одним предметом на інший, може перцептивно передбачити динамічні взаємостосунки між власним тілом і предметною ситуацією, а також перетворення міжпредметних відношень, що впливає на більш чітке й адекватне сприйняття. У молодшому дошкільному віці у сприйнятті дитини, її ознайомленні з предметами значну роль відіграють хапальні рухи і практичні маніпуляції. У середньому дошкільному віці виокремлюються і диференціюються різні способи зорового й дотикового ознайомлення з об'єктом, яке спрямовується переважно на з'ясування особливостей окремих політичних деталей. У старших дошкільників і молодших школярів сприйняття має більш цілісний характер, формуються складні види зорового аналізу й синтезу, здатність розчленовувати видимий предмет на частини і потім об'єднувати їх у ціле, діти стають здатними встановити систему взаємовідношень частин об'єкта, що сприймається. Водночас О. Запорожець наголошував на тому, що важливу роль у процесі сприйняття дітей відіграє засвоєння ними загальноприйнятих в даному соціальному середовищі сенсорних еталонів і способів їх використання [1].

Окрім того, О. Запорожець зауважував, що засвоєння дітьми будь-яких нових дій починається з їх дослідження умов виконання завдання, після чого безпосередньо починається його виконання. Визначальну роль у цьому процесі відіграє орієнтовна ланка. Від того, наскільки планомірно й детально дитина обстежить ситуацію,

виокремить у ній суттєві для виконання завдання моменти, залежить успішність виконання дії, легкість і швидкість її засвоєння. Тому найбільш ефективним способом навчання нових дій є організація дорослими повноцінної орієнтировки дитини в завданні [1, с. 15].

На перших етапах засвоєння орієнтировка має розгорнутий, зовнішній характер і включає різні рухи й маніпуляції з тим предметом, з яким діятиме дитина. На наступних етапах орієнтировка поступово стає непомітною. О. Запорожець дійшов висновку про те, що «...самі психічні процеси є ніщо інше, як орієнтовні дії, що виконуються на внутрішньому плані» [1, с. 15]. Отримані результати досліджень О. Запорожця заклали основи нового розуміння виникнення й функцій психічної регуляції поведінки.

Досліджуючи особливості формування сприйняття особистості протягом дитинства (особливо дошкільного дитинства), вчений зазначив, що розвиток ставлення до художнього твору проходить шлях від безпосередньої наївної участі дитини в подіях, що зображуються, до більш складних форм естетичного сприйняття, які для правильної оцінки явища вимагають уміння зайняти позицію незалежно від них, немов дивлячись на них збоку.

Отже, дитина у сприйнятті художнього твору неогоцентрична. Поступово вона вчиться ставати на позицію героя, подумки йому сприяє, радіє його успіхам і засмучується через його невдачі. Формування в дошкільному віці цієї внутрішньої діяльності дозволяє дитині не лише зрозуміти явища, які вона безпосередньо не сприймає, але й ставитися з боку до подій, в яких вона не бере участі, що має вирішальне значення для подальшого психічного розвитку [1, с. 73].

Для усвідомлення чогось дитині необхідно діяти відносно предмету, що пізнається. Єдина форма діяльності, яка доступна малюку раннього віку, – це реальне, фактичне діяння. Для того, щоб познати предмет, маленька дитина повинна взяти його в руки, вивчити його в різних аспектах. Мірою дорослішання для дитини, окрім практичного контакту з дійсністю, стає можливою і внутрішня діяльність уяви. Вона може діяти не тільки реально, але й подумки, не тільки в обставинах, які сприймаються безпосередньо, але й в уявних.

На думку О. Запорожця, велике значення для розвитку психічних процесів дитини має казка. Так, учений зауважував: «Гра і прослуховування казки створюють сприятливі умови для виникнення й розвитку цієї ще незміцнілої форми психічної діяльності дитини. Тут є наче перехідні форми від реального, фактичного діяння з предметом до роздумів над ним. Коли дитина починає оволодівати цією

формою діяльності, перед її пізнанням відкриваються нові можливості. ...Інші положення, які не доходять до свідомості дитини, адже вони подаються їй у «сухій» і розумовій формі, усвідомлюються нею..., коли вони перетворюються в художній образ. ...Моральна суть учинку, якщо він виражений не у формі абстрактного міркування, а у формі реальних, конкретних дій, стає дуже рано доступною дитині» [1, с. 77].

До того ж, О. Запорожець досліджував питання про походження і природу емоцій. Відображення дійсності у формі емоцій — це «упереджене» відображення; у його процесі створюються особливі емоційні уявлення, які виділяють і часто перебільшують особливості об'єктів, ситуацій, уявлення, які визначають їхній смисл і цінність для дитини [1, с. 19]. О. Запорожем були запропоновані стадії виникнення емоцій у дітей. Спочатку вони формуються під час практичної діяльності, реальних взаємостосунків дитини з оточуючими людьми. Дитина відчуває певні переживання після того, як зробила певний учинок, який був оцінений дорослими. У подальшому дитина переходить до емоційного передбачення результатів своїх учинків, їх «програванню» в емоційно насичених образах, і це надає їй можливість коректувати свою поведінку, регулювати її відповідно до очікуваних результатів. Отже, О. Запорожцю вдалося багато зробити для розуміння властивостей і принципів розвитку та функціонування емоцій.

Спільним під час вивчення онтогенезу психічних процесів у дослідженнях О. Запорожця було те, що розвиток кожного з них він розглядав як оволодіння специфічним видом дій, що спрямовані на розв'язання певних завдань. Так, у перцептивних процесах — це дії, спрямовані на виокремлення й фіксацію зовнішніх властивостей предметів, в інтелектуальних процесах — дії, які ведуть до виокремлення й узагальнення відношень, в емоційних процесах — це дії, за допомогою яких відбувається оцінка смислу ситуації для індивіда [1, с. 19]. Становлення всіх видів психічних дій відбувається у свідомій практичній діяльності дитини і містить перехід від зовнішніх форм орієнтировок, що формуються у процесі оволодіння діяльністю, до їх внутрішніх форм.

Важливо зазначити, що, продовжуючи розробляти теорію культурно-історичного розвитку вищих психічних функцій, О. Запорожець увів у контекст цієї теорії нову ланку — «оволодіння дитиною специфічно людськими діями, які є більш ранніми (порівняно зі знаком) джерелом виникнення вищих психічних функцій» [1, с. 8].

Загалом проблема людської дії, діяння стала центральною проблемою досліджень О. Запорожця. Саме в цій сфері ним була створена цілісна й самобутня теорія – теорія психології дії. Проблема дії конкретизувалася ним у сфері моторики, чуттєвості, перцепції, мислення, емоцій людини [1]. З огляду на це, О. Запорожець аналізував теорію культурно-історичного розвитку саме щодо психології дії, оскільки вважав, що дитина пізнає навколишній світ не через його теоретичний розгляд, а через практичну дію. Саме у процесі елементарних дій з предметами вона ознайомлюється з їхніми різноманітними властивостями і починає їх ураховувати, пристосовувати до них свої рухові можливості. Спосіб дії, який виникає, і в якому поєднані пізнавальні та практичні компоненти, є живим відображенням предмета. Лише згодом сприйняття і мислення набувають відносну самостійність, є підготовчими етапами у розв'язанні практичних завдань, а потім і особливими діяльностями із власними мотивами, цілями й завданнями [1, с. 9 – 10].

Окрім того, О. Запорожцем були виокремлені періоди дитинства (вік немовля, переддошкільний, дошкільний і молодший шкільний вік), які характеризуються певним співвідношенням процесів дозрівання нервової системи і психічного розвитку, специфіка якого визначається в основному специфікою властивого даному періоду виду дитячої діяльності. Утвердження якісної своєрідності і неминущої цінності окремих періодів дитинства, унікальних можливостей, які створюються ними для формування відповідних психічних процесів та якостей, – центральна ідея теорії психічного розвитку дитини, створеної О. Запорожцем [1, с. 22].

Кожному періоду дитинства, на думку вченого, характерні певні психологічні новоутворення, а саме: для періоду раннього дитинства – виникнення рівня перцептивних дій, які здійснюються під час сприйняття навколишньої ситуації, а в емоційній сфері – виявлення почуття любові, прив'язаності до близьких дорослих, співчуття та співпереживання їм; для дошкільного віку – виникнення рівня уявних перетворювань дійсності в наочно-образному мисленні, а також виявлення любові, співчуття і співпереживань до більш широкого кола людей (дорослих і ровесників); для шкільного віку – виникнення рівня розумових дій, які здійснюються за допомогою знакових систем у сфері абстрактного, понятійного мислення, а також формування вищих соціальних почуттів [1]. Слід зазначити, що О. Запорожець прагнув дослідити психічний розвиток дитини протягом кожного вікового періоду як формування цілісного рівня регуляції



поведінки, що характеризується системою взаємопов'язаних пізнавальних і мотиваційно-емоційних якостей. Думки про значення періодів дитинства сприяли формуванню концепції збагачення дитячого розвитку, яка передбачає необхідність повноцінного використання специфічних умов кожного періоду. Ця концепція стала основою розвитку теорії та практики дошкільного виховання у країні протягом 1960–1980-х рр.

Значну увагу О. Запорожець приділяв також дослідженню закономірностей вікового розвитку психіки. Чільне місце в цих роботах посідають проблема умов і рушійних причин психічного розвитку і проблема його стадій (або рівнів) [1, с. 20]. Учений зауважував, що окремі психічні процеси розвиваються не самостійно, а як властивості цілісної особистості дитини, яка має певні природні задатки, живе, діє та виховується в певних соціальних умовах.

О. Запорожець одним із перших у своїх працях дослідив проблему взаємозв'язку розвитку й дозрівання дитини. Беручи за основу дані дитячої психології, генетичної фізіології та вікової морфології, він стверджував, що ця залежність має двосторонній характер. З одного боку, дозрівання організму дитини має стадіальний характер, не породжує саме по собі нові психологічні утворення, але створює на кожному віковому етапі своєрідні передумови для засвоєння нового досвіду, оволодіння новими способами діяльності й формування нових психічних процесів. З іншого, — існує зворотна залежність дозрівання від розвитку, обумовленого життям і вихованням дитини.

Водночас О. Запорожець наголошував, що неправомірно заперечувати якісну своєрідність різних вікових періодів розвитку дитини і трактувати їх лише як вияв незрілості, недосконалості маленької дитини. Навпаки, психічні новоутворення, які виникають на ранніх вікових ступенях, мають абсолютне значення для всебічного розвитку індивіда і вносять свій особливий, неповторний унесок у формування людської особистості [1].

Окрім того, О. Запорожець зазначав: «...утопічним за своєю сутністю є твердження про те, що ціною штучної акселерації розвитку дитини, шляхом скорочення дитинства може бути досягнутий у подальшому духовний прогрес людства» [1, с. 257]. На думку вченого, людське дитинство, тривале й багате за характером психічних змін, що відбуваються протягом нього, є найбільшим досягненням і перевагою людини. Воно надає можливість дитині долучитися до надбань духовної та моральної культури, сформованої суспільством, набути специфічних для людини здібностей й моральних якостей

і завдяки засвоєнню досвіду попередніх поколінь рухатися далі, вдосконалюючи і примножуючи його. З огляду на це, завданням суспільства є «не обмежувати дитинство, а так удосконалювати зміст, форми й методи виховання, щоб на кожній віковій ступені розвитку дитини забезпечувати послідовне поетапне формування ...фізичних і духовних якостей, ...творчих здібностей і високих моральних спонукань» [1, с. 257].

До того ж, О. Запорожець прагнув утілити результати власних психологічних досліджень у педагогічну практику. Так, ним були виокремлені особливості організації педагогічного процесу на різних етапах становлення особистості. Наприклад, педагогічний процес у перші роки життя відбувається своєрідно: дитина відкриває для себе предмети різної форми, їй показують різні рухи предмета, прагнуть, щоб дитина сама виконала ці рухи, назвала предмет, і так відбувається її ознайомлення з речами, їхніми властивостями і назвами. У дошкільників (через зростання їхніх фізичних, пізнавальних можливостей) в ігровій діяльності формуються елементарні географічні, фізичні й математичні уявлення (при відповідній організації дитячого досвіду та його узагальнення дитиною); взагалі протягом дошкільного дитинства розширюється коло уявлень, формуються інтелектуальні операції, необхідні для подальшого засвоєння шкільних предметів, розвиваються нові мотиви пізнавальної діяльності, які уможливають систематичне й усвідомлене засвоєння нових знань. У молодшого школяра змінюється і значно ускладнюється характер діяльності (навіть ігрової); від дитини вимагається зосередження уваги та мислення, докладання зусиль для розв'язання навчальних завдань, виявлення самостійності тощо. О. Запорожець зазначав, що розвиток дитячого пізнання починається з чуттєвого пізнання дійсності, далі досягає рівня відповідних понять і потім знову повертається до дійсності, практики.

**Висновки і перспективи подальших досліджень.** Отже, О. Запорожець основну увагу приділяв вивченню генетичного зв'язку між зовнішньою, практичною діяльністю дитини та розвитком її внутрішньої, психічної діяльності. Учений, з огляду на ідею цілісності й унікальності особистості дитини, комплексно досліджував розвиток дитячого сприйняття, мислення, уяви і розумів його як оволодіння специфічним видом дій, спрямованих на розв'язання певних завдань. У своїх дослідженнях О. Запорожець доходить висновку про те, що віковий психічний розвиток дитини, який залежить від засвоєння загального суспільного досвіду, накопиченого попередніми

поколіннями, водночас має глибоку органічну основу, що, з одного боку, створює необхідні передумови для розвитку, а з іншого — значною мірою залежить від особливостей функціонування відповідних органічних систем, що реалізують певні види дитячої діяльності.

Дана стаття не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективним може бути розкриття поглядів інших учених (К. Вентцеля, Д. Ельконіна та ін.) на розвиток дитини й дитинство, а також дослідження джерел ідей дитинства і розвитку дитини.

#### **ЛІТЕРАТУРА**

1. Запорожец А. Избранные психологические труды : в 2 т. / А. Запорожец [сост. Т. Гиневская, Я. Неверович]. — М. : Педагогика, 1986. — Т. I. Психическое развитие ребенка. — 320 с.
2. Запорожец А. Психология : [ученик для дошкольных педагогических училищ] / А. Запорожец. — М. : Учпедгиз, 1960. — 224 с.